

ધૂમકેતુનું ભવ્ય ઐતિહાસિક નારીપાત્ર – “ચૌલાદેવી”

‘ઈતિહાસ’ અને ‘નવલકથા’ બન્નેનો મેળાપ કરવો એટલે સત્ય અને કલ્પનાનું મિશ્રણ કરવું. પણ નવલકથાનું સ્વરૂપ સાવ કાલ્પનિક તો નહીં જ. ઈતિહાસ સત્યના પાયા પર ટકે છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં એવા સમર્થ ઐતિહાસિક નવલકથાકારોમાં ગૌરીશંકર ગોવર્ધનરામ જોશી (૧૮૯૨-૧૯૬૫) ઉર્ફે ધૂમકેતુનું સર્જન અત્યંત નોંધપાત્ર બન્યું છે. તેમણે ઐતિહાસિક નવલકથાઓની સારી યાદી આપી છે. જેમ કે, ‘પરાધીન ગુજરાત’, ‘ગૂર્જર પતિ મૂળરાજ દેવ ૧-૨’, ‘વાચિની દેવી’, ‘અજિત ભીમદેવ’, ‘ચૌલાદેવી’, ‘રાજસંન્યાસી’, ‘કર્ણાવતી’, ‘રાજકન્યા’, વગેરે આ ચાલુક્યવંશની કૃતિઓ છે.

ચૌલુક્યયુગ નવલકથાવલિમાં ગુજરાતના ઈતિહાસના ગૌરવયુગને પુનઃજીવંત બનાવવામાં આવ્યો. જેમાં ‘પરાધીન ગુજરાત’ માં ચાવડાવંશના ઉદયની કથા છે તો ‘ગૂર્જરપતિ મૂળરાજદેવ’માં ચાવડાઓ પછી ગુજરાતમાં ચાલુક્ય અથવા સોલંકીઓનું રાજ હતું તેનો ઉલ્લેખ છે. ચૌલુક્યયુગની વિશેષતા એ છે કે એણે કેટલાંય નારીરત્નોને જન્મ આપ્યો છે. મૂળરાજ પછી ભીમદેવ, સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને કુમારપાળ જેવાં પ્રસિદ્ધ સોલંકીઓ આવ્યા. મૂળરાજ પછી રાજ્યાસનને સ્થિર કરવા વાચિનીદેવી, ગુજરાતની નર્તકી – રાણી ચૌલાદેવી, જયસિંહને ઘડનાર માતા મીનળદેવી, પૃથ્વીરાજ ચૌહાણને ખતમ કરનાર શાહબુદ્દીન ધોરીને પાછી ઠેલનાર નાયિકાદેવી વગેરે નારીઓને ધૂમકેતુએ પોતાની નવલકથામાં અગ્રીમતા આપી છે.

બીજી બાજુ દેશની નવી નવી આઝાદી થઈ તે સમયે ધૂમકેતુએ ગુપ્તયુગને પુનઃજીવંત કરવાનો ઉદ્દેશ સેવી ગુપ્તયુગની કથાઓ લખવાનો પ્રારંભ કર્યો. જેમાં આમ્રપાલીથી શરૂઆત કરી. ત્યારબાદ મૌર્યવંશના ચાણક્ય, ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય, સમ્રાટ અશોક જેવાં પાત્રો મળે છે. એ પછી મગધશુંગ, કણ્વ, નંદવંશ... ભારતના ઈતિહાસના પ્રથમ સુવર્ણયુગ સુધીની કથા ગુપ્તયુગ સુધી પ્રવર્તે છે. પણ આ બધી ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાં ‘ચૌલાદેવી’ના પાત્ર સંદર્ભની કૃતિઓ જેમ કે, ક.મા. મુનશીની ‘જય સોમનાથ (૧૯૪૦) નવલકથામાં ભીમદેવ સોલંકી અને સ્વપ્નશીલ દેવનર્તકી ચૌલાનાં પ્રેમનું નિરૂપણ છે. ધૂમકેતુકૃત ‘ચૌલાદેવી’ (૧૯૪૦) અને ‘રાજસંન્યાસી’ મળે છે. યુનિલાલ મડિયાકૃત ‘કુમકુમ અને આશકા’માં ચૌલાનું પાત્ર છે. પણ નામ બદલીને ‘બૌલા’ રાખેલ છે. રઘુવીર ચૌધરીકૃત ‘સોમતીર્થ’ પણ ચૌલાના કેન્દ્રમાં લખાયેલ નવલકથા છે.

ધૂમકેતુકૃત ‘ચૌલાદેવી’માં એક ભવ્ય વારાંગનામાંથી રાણીપદ પ્રાપ્ત કરતી નર્તિકાનું ચરિત્ર આલેખાયું છે. એક નર્તિકા જે ખાસ કરીને ચાલુક્યવંશના સમયની નારી છે, તેની પ્રતિભા, વ્યક્તિત્વ અને અસ્તિત્વને કોઈ દૈવીય ગુણોથી સંપન્ન કરવાની કારીગરી ધૂમકેતુએ કરી બતાવી છે. આ નવલકથામાં એકથી વધુ પાત્રો, રાજકીય ખટપટોથી સભર વાતાવરણ અને અસરકારક સંઘર્ષ નિરૂપાયો છે. સંવાદોમાંથી વ્યક્ત થતી પાત્રોની માનસિકતા કૃતિના કથાવસ્તુને વધુ ઘટ્ટ બનાવે છે. પણ... અનેક પાત્રો વચ્ચે કાદવમાં કમળ ખીલે એમ સોમનાથને જ પૂજનારી નર્તિકા ચૌલાદેવીનું આંતરસત્વ સૌંદર્યની ઉચ્ચભાવનાથી અભિભૂત કરનારું નીવડ્યું છે. એટલું જ નહીં પ્રેમની એક ઉચ્ચ કલ્પના જેને ‘આત્માનો પ્રેમ’ કે Devine Love કહેવાય એવા વિકારશૂન્ય પ્રેમની કલ્પના લેખકે રાજા ભીમદેવ અને ચૌલા વચ્ચે ઊભી કરી છે. કલ્પનાને સત્યમાં ફેરવવાનું સાહસ તો કલાકાર જ કરી શકે પછી તે ચિત્રકાર હોય કે સાહિત્યકાર.

‘ચૌલાદેવી’ કૃતિના પ્રવેશથી સજ્જકે સ્પષ્ટ નોંધ્યું છે તેમ ભીમદેવ સોલંકીના અગિયારમી સદીના બીજા ચરણની કથા અહીં આલેખાઈ છે, કે જ્યારે ગુજરાત હતાશ થયેલું હતું. ભગવાન ચંદ્રમૌલિશ્વરનું સોમનાથ, ફરીવાર પરાજિત પામીને ગજરાતની ફરી એકવાર પરાજિતતા થવાની હતી. ગુજરાતની પ્રજા ભયમા જીવી રહી હતી. રાજ્યમાં ભીમદેવ, રાણી ઉદયમતી, નર્તકી ચૌલાદેવી અને રાજાનો પ્રણય, આંતરિક રાજકીય ખટપટો... આ બધા વચ્ચે પ્રજા ભયના ઓથારમાં જીવે વગેરેનું કૃતિમાં આલેખન થયું છે. સમગ્ર કૃતિ કુલ ૪૩ પ્રકરણમાં આલેખાઈ છે. પ્રત્યેક પ્રકરણ તેના શીર્ષક પ્રમાણે કથાતંતુને જોડતો ઉઘાડતો જાય તેવી ધૂમકેતુની કથનકલા પણ નોંધપાત્ર નીવડી છે.

કૃતિનો આરંભ કોઈ રહસ્યમય રાજકીય મંત્રણા કે ખટપટને ચીંધે છે. પ્રથમ પ્રકરણમાં પાટણના દુર્લભ સરોવર કાંઠે રાજા ભીમદેવ અને ચૌલાદેવી મળવાના છે, એવા કથાતંતુથી દામોદર મહેતા અને સિંહનાદ વચ્ચે રહસ્યમય વાતો થાય છે. કુલયાદરમાં ઢંકાઈને ચૌલાદેવી પધારવાની હતી એને બદલે ઉદયમતી પ્રવેશે છે. જેમાં રાજા ભીમદેવની ગતિવિધિ પર તેની શંકા સેવવાની દૃષ્ટિ પણ ઉઘડી છે. કારણ કે પાટણમાં વિજયોત્સવ સર્જાયો જેમાં ચૌલાદેવીએ અંગહાર નૃત્ય કરેલું. એ ઘટનાએ ભીમદેવમાં ઉત્સાહની લાગણી જગાવી. ચૌલાદેવી માત્ર મહાશિવરાત્રે જ ભગવાન શંકરના સાનિધ્યમાં વર્ષમાં એકાદવાર નૃત્ય કરે છે એ સિવાય કોઈનાય આમંત્રણને સ્વીકારતી નથી. એ પાટણમાં નથી એમ જાણીને રાજા ભીમદેવ જુદા જુદા શિવમંદિરોમાં તેને શોધતા ફરે છે. ઉદયમતીને ભીતિ છે કે પોતાનું સ્થાન એક વારાંગના ના છીનવી લે. ઉદયમતીની વિચારધારા સાથે પાટણના રાજપુરુષ વિમલમંત્રી પણ જોડાયેલ હતા. કેમ કે ઉદયમતી જેટલી જ ધૃણા મંત્રી પણ ચૌલાથી કરે છે. પણ ચૌલાના અનન્ય વ્યક્તિત્વ વિશે દામોદર ચૌલાના એ શબ્દોને યાદ કરે છે, “હું મહાકાલેશ્વરની ભગવાન સોમનાથની નર્તિકા, તમે ધારાપતિ-ધારાપતિ એવા મહાન કોણ કે મારા પાલવનો પરિમલ પણ પામી શકો ?” (પૃ. ૧૫, ‘ચૌલાદેવી’, ધૂમકેતુ).

ચૌલાદેવીને પાટણ ત્યજવા એકવાર રાણી ઉદયમતી પોતાના અંત:પુરમાં તેડાવે છે ત્યારે બુલંદ અવાજમાં ચૌલા બોલી ઉઠે છે. “સાંભળો, ત્યારે મહારાણી બા ! મહારાજ પોતે કહેવડાવે તો પણ હું પાટણ ન તજું. હું તો પાટણની છું. પાટણ મારું છે ને પાટણની હું રહેવાની છું.” (પૃ. ૨૬, ચૌલાદેવી, ધૂમકેતુ) આ નિર્ભયતાનો બમણો પ્રતિસાદ આપતા ચૌલા કહે છે, “મહારાણી બા! હું તો પાટણ ત્યારે જ તજું, જ્યારે મહારાજ ભીમદેવ સોમનાથની પુનઃસ્થાપના કરે, ભગવાન પિનાકપાણિ સિવાય બીજે મારું સ્થાન ક્યાં હોય ?” (પૃ. ૨૭, ચૌલાદેવી, ધૂમકેતુ). ચૌલાદેવી એક રાજનર્તિકા છે જે સૌંદર્યમંડિત અને કલાને વરેલી છે. કોઈ વિકાર, વ્યક્તિ, વસ્તુ... એને તોલે ન આવે એવું તેનું ઉદાત્ત વ્યક્તિત્વ છે. આ ચૌલાને અપહરણ કરવાનું કાવતરું જ્યારે ઉદયમતી અને દુર્લભદેવી રચે છે, ત્યારે દામોદર સિદ્ધપુરના રુદ્રમહાલયના રસ્તે ચૌલાને મોકલી બચાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ત્યારે પણ આ નિર્ભયા સ્ત્રી કહે છે, “પણ મહારાણીના, મંત્રીના કે કોઈના ભયથી હું, પાટણ તજુ એ ત્રિકાળે પણ ન બને. હું મહારાણીને મળવાની જ. પછી ત્યાંની યોજના કે યાતના ગમે તેવી હો. કસોટી કરનારે પહેલા પોતે કસોટીમાંથી પસાર થવું જોઈએ મંત્રીજી !” (પૃ. ૪૪, ચૌલાદેવી, ધૂમકેતુ).

પાટણમાં એક ભેદી રાજકારણ ચાલી રહ્યું હતું. એવામાં રાજાનો ચૌલાદેવી માટેનો પ્રેમ પ્રજામાં અરાજકતાનું સૂચન કરનારો હતો. આ નબળાઈનો લાભ કોઈ પણ લઈ શકે એ વિચારી દામોદર સતત જાગૃત ચોકીદાર બની પાટણની અસ્મિતાને જાળવવા પ્રયત્નશીલ રહેતો. વિમલમંત્રી ચૌલા વિરોધી હતો. પણ પાટણનગરનો પ્રેમી હતો. તે કોઈનાય પ્રભાવમાં જીવતો નહોતો. નિર્ભય અને સ્પષ્ટવક્તા હતો. એક કુશળ યોદ્ધો હતો. ચૌલાદેવી માટે તે કહે છે, “એક સાધારણ વારાંગનાને આટલું મહત્વ શું ? મહારાજ ન સમજે તો મહારાજને પણ બહાર રહેવું પડે. પાટણની સત્તા અજેય રહેવી જોઈએ. પાટણની સત્તા એ મારે મન પહેલો પ્રશ્ન છે. પાટણનો રાજા પછી.” (પૃ. ૫૭, ચૌલાદેવી, ધૂમકેતુ). જ્યારે ઉદયમતીએ ષડયંત્રપૂર્વક ચૌલાનું અપહરણ કરાવ્યું ત્યારે દામોદર ગુપ્તવેશ ઉદયમતીની ષડયંત્ર ઘટનાને નજરે જોઈ બલુકરાયની મદદથી ચૌલાદેવીને સિદ્ધપુર પહોંચાડી. સિદ્ધપુરના રુદ્રમહાલયમાં ચૌલાદેવીને રાખવામાં આવી. ત્યાં સાધુના વેશમાં રહેતા કાર્તિકસ્વામિના આવાસે ચૌલાદેવીને રહેવા સ્થાન મળ્યું. યોગાનુયોગ રાજા પણ ત્યાં પહોંચ્યાને અને

દામોદરની પીડા વધી કે ક્યાંક બેયનો ભેટો ન થાય ! ચૌલાને શોધતાં આવેલા રાજા ભીમદેવને મઠપતિ, કેશર મકવાણા.... બધાએ સમજાવ્યાં કે તેઓ પાટણ પાછા ફરે પણ રાજા દૃઢ સ્વરે બોલે છે, “ચૌલા વિનાના પાટણમાં હું આકાશ... પૃથ્વી એક થાય તો પણ ન આવું...” (પૃ. ૮૮, ચૌલીદેવી, ધૂમકેતુ) ચૌલા માટેનું આ મમત્વ જોઈ કેશર મકવાણા આકરા શબ્દોમાં રાજાને મોહની ઉંઘમાંથી જગાડવા પ્રયત્ન કરે છે. ત્યારે ભીમદેવ એક પ્રશ્ન દામોદરને કરે છે કે, ચૌલા વિનાનું પાટણ તું કલ્પી શકે છે ? ત્યારે દામોદર યથાયોગ્ય જવાબ આપે છે, “મહારાજ! બે વસ્તુ હું કલ્પી શકતો નથી, એક તો ચૌલાદેવી વિનાનું પાટણ અને બીજું વિજ્યોત્સવ વિનાનું દુર્લભસરોવર” (પૃ. ૯૨, ચૌલાદેવી, ધૂમકેતુ).

રુદ્રમહાલયમાં જ રાજા ભીમદેવ ચૌલા વિશેના વિચારો વ્યક્ત કરતાં કહે છે, “સૌ મને સમજાવતા હતા નાં કે ચૌલાને ભોગિની તરીકે રાખીએ તો વાંઘો નહિં, એને રાણીપદ ન અપાય... પણ આ શંકર ભગવાનના સાનિધ્યમાં તને કહું છું કે ચૌલા માટે એવો વિચાર કરતાં પણ મને કાંઈક પાપ થઈ જાતું હોય એવી ધુજારી છૂટે છે. એવી... અનુપમ નારી – ભસ્માંક દેવ તેને ગુપ્તયુગની ... ને એવું કાંઈક કહે છે, એને ભોગિની રાખું ? દામોદર ! આ તને મનની વાત કહી નાખી ચૌલા વિશે એવો વિચાર પણ મને નથી આવ્યો.” (પૃ. ૯૩, ચૌલાદેવી, ધૂમકેતુ) મંદિરના ગર્ભગૃહમાં ગુપ્ત રીતે રાજાના મુખમાંથી નીકળેલા શબ્દોને સાંભળતી ચૌલા પણ મનોમન હરખાઈ. એટલું જ નહીં કાર્તિકસ્વામીને આ રાજા ભોળિયો, બહાદુર, નિખાલસ લાગ્યો. ચૌલાનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. આ ચૌલા એટલી નિર્ભય છે કે સાપોથી ડરતી નથી ને અંધારા ભોયરામાંથી અદૃશ્ય થઈ જાય છે.

નવલકથામાં કેટલાક સંવાદ, ઘટના અત્યંત નાટ્યાત્મક નીવડી છે. સાધુવેશે કાર્તિકસ્વામી અને દામોદરની મુલાકાત, સંવાદ, અદૃશ્ય ચૌલાની શોધ કરતા બન્નેની આકુળવ્યાકુળ સ્થિતિ, કાર્તિકસ્વામીનું રાજા ભીમદેવની સમીપ જવાનું મનોમંથન, ચૌલાદેવી પાટણમાં નથી એમ જાણી રાજકારભારીઓ વચ્ચે ચાલેલી ચર્ચા, મૂળરાજ કુમારદેવની રક્ષા કરી રહેલી ચૌલાના સંવાદો પણ એટલાં જ પ્રશંસનીય છે. “મહારાજ પાટણમાં હોય કે ન હોય પણ ભસ્માંકદેવ નથી ત્યાં સુધી મૂળરાજકુમારની હું જ રક્ષક છું” એમ કહીને ચૌલા, કુમારનું પુત્રની જેમ ધ્યાન રાખે છે. મહારાજ પાટણનાં રાજા હોવા છતાં કશું ધ્યાન આપતા નથી અને એટલે ચૌલાને પહેલાં જેવું સમુદ્રગુપ્તના સમયનું પાટણ, મહાન પાટણ સાંભરે છે. એવું પાટણ ન બને ત્યાં સુધી આવવાની ના પાડે છે. રાજા ભીમદેવને પાટણ લઈ જવા માટે દામોદરને ચિંતા અને સદભાવ છે.

દામોદરની જેમ કાર્તિકસ્વામીને પણ મહારાજ સમક્ષ પોતાની મહત્તા સિદ્ધ કરવી હતી. પોતે સૈનિક હોવા છતાં સાધુ બન્યો એનો રંજ થયો. છેવટે યોદ્ધાની પેઠે ચૌલાદેવીની જેમ જ અંધારી ગુફા વાટે બહાર નીકળી પાટણ તરફ રવાના થયો અને દુર્લભસરોવર આવી પહોંચ્યો. પાટણમાં આવીને તેણે એક હાસ્યાસ્પદ પાત્ર લૂંઢની મદદથી જાણ્યું કે પાટણમાં તો પ્રતાપદેવી નામની વારાંગના ઉદયમતીની તાંબુલવાહિની બનીને સંદેશા આપલે કરવાનું કામ કરે છે. આ પ્રતાપદેવી યુવાન, સુંદર, ચાલક અને પ્રભાવક સ્ત્રી હોઈ કાર્તિકસ્વામી લૂંઢ અને તેના વચ્ચેનો જૂથો પ્રેમ પામી જઈ સત્ય શોધવા તરફ વળે છે.

પ્રતાપદેવી લૂંઢને છેતરી રહી'તી પોતે પ્રતાપી, સુંદર, સુવાળી હોવા છતા કઢંગી દેખાતા પશુબુદ્ધિના લૂંઢને મોહે એવું કાર્તિકસ્વામીને લાગતું નહોતું. લૂંઢ એ વ્યક્તિ હતો જેને દામોદરે પાટણ બહાર તગેડ્યા હતો. પણ પોતે છાનોમાનો પ્રતાપદેવીના સંદેશા પહોંચાડવાનું કામ કરતો. ખલનાયિકાઓમાં ઉદયમતી રાણી જેટલું જ સ્થાન પ્રતાપદેવીનું ગણાય. નડ્ડના સેનાપતિ સાઢા સાથે તેનું પ્રેમપ્રકરણ ચાલે છે. કાર્તિકસ્વામી જ ઘોડો ચોરીને નડ્ડથી પાટણ આવેલો. વળી ગુપ્તવેશે તે લૂંઢને ત્યાં રહ્યો એ હકીકત દામોદરને ખબર પડી ગયેલી. દામોદરની નજર બાઝપક્ષી જેવી છે. રાજ્યના એક એક ખૂણામાં શું ચાલે છે તેની માહિતી તે ધરાવે છે.

રાણી ઉદયમતી કાપાલિક વડે મંત્રતંત્ર કરી સંતાન પ્રત્યે દયાહીન બની. તેની બેદરકારી ચૌલાને અસહ્ય લાગે છે. ચૌલાનું માતૃહૃદય રાજકુમારની લાગણીમાં બંધાઈ ચૂક્યું હતું. ચૌલાનું નવું જ દર્શન જેમાં એક રાજનર્તિકા નહીં એક “મા”નું હૃદય તેમા છલકે છે. ભારત વર્ષમાં સતત પાટણની કીર્તિ ઝંખતી ચૌલા પાટણની એક વારાંગના નહીં એક રાજરાણીનું પદ શોભાવનાર બની રહે છે.

બીજી તરફ ગુસ્સે ભરાયેલ રાજા ભીમદેવ વિમલમંત્રી પાસે પહોંચી જઈ વિરોધ દર્શાવે છે. રાજાને જોઈ વિમલમંત્રી પ્રશ્ન કરે છે, “મહારાજ ! પાટણના દુર્ગને અજેયને અખંડ રહેવું હોય તો આવી ઘેલી રમત આહીં ન પોસાય પાટણની પ્રતિષ્ઠા કોઈ એક રાજાની નથી. એ તો નગરજનોની છે” (પૃ. ૧૬૬, ચૌલાદેવી, ધૂમકેતુ) તો રાજા ભીમદેવનો સંવાદ પણ ઉત્તમ નીવડે છે, “આવતી કાલે હું ચૌલાદેવી સાથે પાટણમાં પ્રવેશ કરવાનો છું. મારા ગજરાજને કોણ રોકે છે એ હું જોઉં છું મંત્રી ?” (પૃ. ૧૬૭, ચૌલાદેવી, ધૂમકેતુ).

છેવટે કુમાર મૂળરાજદેવ આવી ચઢીને રાજા-મંત્રી વચ્ચે સમાધાનનું કામ કરે છે. આમ, સંઘર્ષાત્મક પરિસ્થિતિ સર્જાતા અટકે છે. જે કામ દામોદર, ભસ્માંકદેવ, કાર્તિકસ્વામી ન કરી શક્યા એ કામ કુમારે કરી બતાવ્યું. કુમારે, પિતાને પ્રશ્ન કર્યો. “શું હું ચૌલુક્ય નથી ?”, “મંત્રીરાજ ! તમને લાગે છે કે એનો પુત્ર હું ગજરાજ તલવાર ને સિંહાસનની વાતોમાં રસ લઈ શકું ?” એટલું જ નહીં પોતે અણીશુદ્ધ ચૌલુક્ય બનવા પિતાની ઈચ્છા પ્રમાણે વર્તવા માગે છે. પણ મહારાજ પાટણ પ્રવેશ કરે તો જ. દામોદર પણ જાણે છે કે પાટણની બધી હકીકતો માળવા પહોંચે છે. માળવા છે ત્યાં સુધી પાટણની ગણતરી નહીં રહે. પોતે માળવા જીતી લાવે તો ધંધૂકરાજને ય પાડી શકાય. મહેલમાં ઉદયમતી અને પ્રતાપદેવીના કારનામાથી દામોદર અજાણ નહોતો. બધુ જાણીને પણ આખા રાજ્યને સાચવી રહ્યો’તો. રા’નવધણ પોતાની પૌત્રી ઉદયમતીને રાજા દ્વારા મળેલ અવગણનાને ટેકો આપવા રાજાને સમજાવવા આવ્યો હતો કે, રાજા ચૌલાદેવીને ન અપનાવે. રાજ્યમાં દુર્લભકિનારે ધર્નુવિદ્યાના પ્રયોગો થઈ રહ્યા હતા જેમાં વિમલમંત્રીનું અને પ્રતાપદેવીના વખાણ થયા એ પ્રતાપદેવીએ એવું ષડયંત્ર કરેલું કે રાજકુમારને ઘોડેસવારી સાથે વડલા સુધી ચક્કર મારવા કહ્યું. રાજકુમારે એ વડલા પર એક કાપાલિકને માણસની ખોપડીમાંથી મદ્યપાન કરતા જોયો એના બિહામણા દૃશ્યથી રાજકુમાર ડિફ્ફ પડી ગયા. બેભાન જેવી સ્થિતિમાં પાછા ફર્યા ત્યારે કેશર મકવાણાને લાગ્યું કે કુમાર અસ્વસ્થ છે. કુમારમાં સારા સંસ્કારનું સિંચન પણ ચૌલાને કારણે જ આવેલું. કુમારના બદલાયેલા વર્તનમાં કોઈના ષડયંત્રની ગંધ આવતી હતી. કેશર મકવાણાએ વડલા પર ચઢીને તપાસ કરી. ત્યાંથી એક ખોપરી જડી આવી. કોઈ કાપાલિકના મેલા કાર્યની ગંધ હતી. એમાં પણ રાતના અંધારામાં મકવાણાએ પ્રતાપદેવી અને કાપાલિકની બધી વાતો સાંભળી લીધી. રાજકુમારની બલી ચઢાવી રાજ્યમાં કાપાલિકોને સ્થાન આપી રાજ્યને સ્મશાન બનાવી દેવાની ગંધ તેમાં વર્તાતી હતી. પ્રતાપદેવી કાપાલિકને કહી રહી’તી,

“મહારાજ! મારે સ્મશાનની ભસ્મ, ચિતાના હાડકાં, માણસની ખોપરી, મદ્ય અને લોહી-એ સઘળાંને પ્રિયતમ બનાવવાના છે. મારે આ નગરને સ્મશાન કરવું છે. અનેક હાડપિંજરોને આંહી બાળીને હાડકાં ભેગા કરવા છે મારે ત્યાર પછી જ માળવા જવું છે – મહારાજ! હું માળવાની છું કાપાલિકોનો પંથ ત્યાં છે. અને મારે એ અહીં લાવવો છે ! મારે માથે એ એક અણલખ્યુ ક્રુણ છે.” (પૃ. ૧૮૯, ચૌલાદેવી, ધૂમકેતુ).

મકવાણા પણ પ્રતાપદેવીને ઓળખી ગયો હતો. સ્મશાન ભૂમિમાં ચાલતાં કર્મકાંડને અટકાવવા મકવાણા તલવાર લઈને કાપાલિક સામે ફૂટી પડેલો. એક ઝાટકે તેને ખતમ કરેલો ત્યારે પણ ચૌલા ત્યાં ઉપસ્થિત થઈને સમર્પણ અને બલિદાન અર્પવા તત્પર બનેલી. પ્રતાપદેવીએ કાળાજાદુથી કાપાલિકને રાજકુમારને ખતમ કરવા મોકલેલો. આ વાતની જાણ ચૌલાને થતાં તે કુમારને બદલે પોતાનો ભોગ આપવા આવેલી પણ એ પહેલા તો કાપાલિક જ નહોતો રહ્યો. તે પામી ગયેલી કે હવે કુમારને કોઈ કાળે નહીં બચાવી શકાય. મકવાણાને સજાથી બચાવવા માટે ચૌલાએ મકવાણાનું

હત્યાકાર્ય પોતાને હસ્તક લઈ લેવાનું કૌવત દાખવ્યું. અહીં મકવાણાને ચૌલાનું અપૂર્વ વ્યક્તિત્વ અનુભવાયું. સવાર પડતા જ કુમારના મૃત્યુ સમાચાર પણ રાજ્યમાં ફેલાઈ ગયા. સમગ્ર પાટણ શોક, ભય અને હવે ગાદિપતિ કોણ એવા પ્રશ્નના ઔથારમાં જીવી રહી હતી. વિમલમંત્રીએ રાજ્યમાં સમાચાર ફેલાવેલા કે ચૌલાએ પાટણ ત્યજી દેવું. પણ આ સમાચાર ચૌલા સુધી પહોંચે એ પહેલાં જ મકવાણા ઢાલ બનીને ઉત્તર વાળતો કે “હવે આંઈ કોઈ આ સમાચાર લઈને આવશે તેને હું જનોઈવઢ કાપી નાખીશ... પછી ભલે મને મંત્રીશ્વર મારી નાખે” (પૃ. ૨૦૭, ચૌલાદેવી, ધૂમકેતુ). રા’નવઘણ પણ ઈચ્છતો હતો કે ઉદયમતી તેની સાથે જૂનાગઢ આવે. અથવા ભવિષ્યમાં ઉદયમતીનો જ પુત્ર ગાદી સંભાળે.

રાજ્યમાં કાપાલિકનું મૃત્યુ કેવી રીતે થયું તેની ચર્ચા ચાલતી. રા’નવઘણ ઉદયમતીને લઈ ચિતિંત હતો. તો વળી, દામોદર વિમલમંત્રીને રાજ્ય બહાર કરવાના મનસુબા સેવતો એમ પણ ઈચ્છતો કે રા’નવઘણ પણ સ્વીકારી લે કે ચૌલાદેવી મહારાજનું રાણીપદ શોભાવે. બાલુકાચાર્ય માળવાની રજે રજ રાજાને કહેતા. માળવાને તોલે પાટણ નથી. એ જણાવી રાજાને જગાડવા પ્રયત્ન કરતો.

બીજી તરફ રાજ્યમાં વાતો ફેલાઈ કે કાપાલિકને મારવામાં રાણી ઉદયમતીનો હાથ છે. ન્યાયપ્રિય રાજા ઉદયમતીને બંદી બનાવવાનો આદેશ આપે છે ત્યાં જ સમર્પણની દેવી ચૌલા પ્રગટ થાય છે અને “મહારાજ ! હત્યા કરનારી તો હું છું” એમ સ્વીકારે છે. ચૌલાનું આમ કરવા પાછળનું કારણ બહુ મોટું હતું. તેણે કેસર મકવાણાને તેના પિતાની બિમારીના સમાચાર સાંભળેલા. મકવાણાની નિષ્ઠા, વ્યથાને લીધે જ તે સમર્પણ કરવા વિચાર્યું. કાપાલિકની હત્યાના કલંકથી બચાવી તેને તેના પિતાની સેવામાં મોકલવા તે ઈચ્છતી હતી તેથી હત્યાનું આળ ઓઢી રાજા સામે ઉપસ્થિત થઈ તે કહે છે, “મહારાજ! આપના નિરવિઘ પ્રેમની હું કસોટી કરી રહી છું, એમ રખે માનતા. એ પ્રેમ તો હવે કસોટીથી પર છે. પણ મેં જેમ આપને માટે થઈને પાટણ ત્યજ્યું નથી તેમ આપે મારે માટે થઈને પાટણને તજવું ન જોઈએ. આપ પાટણ પતિ પહેલાં છો મહારાજ! કાપાલિકને હણનાર હું છું. ન્યાય પ્રમાણે મને દંડ આપવો એ આપનો ધર્મ છે !” (પૃ. ૨૨૩, ચૌલાદેવી, ધૂમકેતુ). આ આશ્ચર્ય વચ્ચે કેસર મકવાણા પણ ગુનો કબૂલે છે. દામોદરને સઘળી વાતમાં ભેદ લાગે છે. કાપાલિકના ત્રણ ખૂની ઉદયમતી, ચૌલાદેવી, કેસર મકવાણા... આમાંથી સાચું કોણ ? આ બધામાંથી સત્ય શોધવા દામોદર રાજાને જણાવે છે કે પોતે એ ગુનેગારને પોતાના કબજામાં રાખેલ છે. એમ કહી બદલામાં મકવાણાની જામીન માંગે છે. આમ ફરી એકવાર દામોદર અને મકવાણાને “સંકટ સમયની સાકળ એટલે ચૌલાદેવી” એવા અપૂર્વ દર્શન થાય છે.

ચૌલાએ મકવાણા માટે જે ત્યાગ ભાવના દાખવીને બચાવ કર્યો તે મકવાણાના સ્વમાની સ્વભાવ માટે હિતકારી નીવડ્યો. કારણ કે દામોદર પણ જાણતો હતો કે ખરો વાંક તો પ્રતાપદેવીનો હતો. બીજીબાજુ વિમલમંત્રી પાટણ ન છોડવા મક્કમ હતાં. ચૌલા મક્કમતાથી દામોદરને કહે છે. “મહારાજની ન્યાયપ્રીતિ ગાથાઓ તો છેક કાશી સુધી ગવાય છે. મહારાજનું પરાક્રમ ભારત પ્રસિદ્ધ છે. મહારાજ એક મહાન રાજ્ય સર્જવાની શક્તિ ધરાવે છે. હું મહારાજને પડખે જ છું. તમે સૌ ના કહેશો તો પણ હું મહારાજની થઈને રહેવાની છું. મહારાજ પાટણ નહીં તજે પણ મંત્રીશ્વર તજે” (પૃ. ૨૩૦, ચૌલાદેવી, ધૂમકેતુ) ચૌલાને વિશ્વાસ હતો કે પોતાનું મુલ્ય રાજાના નિરવિઘ પ્રેમ સિવાય કોઈ નહીં આંકી શકે. માટે તે સ્વીકારે છે કે, “જેમ ક્ષત્રિય રણ ન તરછોડી શકે તેમ નારી આવો નિર્મળ પ્રેમ ન તરછોડી શકે. આવો નિરવિઘ પ્રેમસાગર તો યુગયુગાંતરે એકાદ વખત દેખા દે છે. એ પ્રેમની ભાષા સમજવામાં તમારામાં તાકાત નથી. અને મહારાજને તમે સૌએ નહોતું કહ્યું કે મને ભોગિની તરીકે રાખે તો વાંધો નથી.” (પૃ. ૨૩૦, ચૌલાદેવી, ધૂમકેતુ).

ચૌલાના સંવાદ પરથી દામોદરને તેના અનન્ય વ્યક્તિત્વ ઉર્જાનો ખ્યાલ આવી ગયેલો. પોતે પણ ઈચ્છે છે કે તે અનુપમ સ્ત્રી રાજાના મહેલમાં શોભે. ચૌલા કોઈને પણ મળતાં ડરતી નહીં. ચૌલા પાટણની મહારાણી છે એમ જાણીને

મંત્રીશ્ચ ૨ બધાની વચ્ચે “વારાંગના” શબ્દ ઉચ્ચારે છે ત્યારે તેની જ પત્ની શ્રી તેનો નારીસહજ સંવેદનાવશ થઈ વિરોધ દર્શાવતા કહે છે, “એક નારી વિશે કોઈ પણ માણસ આમ બોલે એમાં ગૌરવ નથી, વારાંગના એતો નારીજીવનનો અક્સ્માત છે.” (પૃ. ૨૩૩, ચૌલાદેવી, ધૂમકેતુ) આમ, શ્રી ન્યાયી સ્વભાવની નિષ્પક્ષ સ્ત્રી છે એ વાતનો મંત્રીને ખ્યાલ હતો.

રાજ્યમાં કેટકેટલી ઘટનાઓ થવાનો ભય ચાલતો. નડૂલનો સેનાપતિ સાઢા આવવાનો હતો, ચિતોડગઢથી ભોજરાજા પણ નીકળવાના હતા, ભીમદેવ નડૂલ પર ચઢાઈ કરવાના હતા, રાજ્યમાંથી મંત્રી વિમલને દૂર કરવાનો હતો... ચૌલાને પાટણની મહારાણી બનાવવાની હતી... પાટણને નૂકશાન પહોંચાડનાર પ્રતાપદેવીને પણ કાયમી વિદાય આપવાની હતી. નડૂલની જેમ માળવા પર પણ ભીમદેવને વિજય પ્રાપ્ત કરવો હતો... આ બધું વાસ્તવિક બનાવવા દામોદરે મંત્રી વિરૂદ્ધ જુદી જુદી અફવા રાજ્યમાં ફેલાવેલી. કેમ કે પાટણની પ્રજાને વિમલમંત્રીનો ભારે પ્રભાવ હતો. આ પ્રભાવ તોડવા જ દામોદરે વાતો ફેલાવેલી. કુલચંદ્ર, ધંધુકરાજ, સાઢા જેવાઓ પાટણ ચઢી આવશે એમ જાણી લોકો ભય પામતા. બીજી બાજુ મકવાણાએ જ કાપાલિકને માર્યો છે એ સત્ય જાણી રાજાએ તેને પકડવા આદેશ આપેલો. પ્રજાને રાજા માટે માન હતું કેમકે રાજા ન્યાયપ્રિય હતા. રાજા નડૂલ પર ચઢાઈ કરવાના છે ને વિમલમંત્રીને આબુમાં દંડનાચક તરીકે મોકલવાના છે એમ જાણી વિમલમંત્રીએ... એક દિવસ દામોદરને મળવા બોલાવેલો. દામોદર પણ પામી ગયેલો કે વિમલમંત્રીનો મનસુબો શું છે, છતાં તે નિર્ભય બની ગયેલો. વિમલમંત્રી ખુશ થઈને પોતાને સ્વપ્નમાં આવેલ મા અંબાની વાત કરે છે. ગણધરે બનાવેલ શિલ્પના વખાણ કરે છે. પણ મંત્રી પાસે હવે કોઈ ધનસંપત્તિ નથી એ વાત દામોદર પણ જાણી ગયેલો. પોતાના મતને પાકો બનાવતા તે મંત્રીને કહે છે કે “મારી પાસે આટલો અઢળક વૈભવ હોય, આરાસુરનો પથ્થર હોય... વાપરનારો ગણધર હોય ને મા અંબાનું આપેલ અણમોલ સ્વપ્ન હોય તો હું એક પાટણ નહિ દસ પાટણ તજી દઉં.” (પૃ. ૨૫૦ ચૌલાદેવી, ધૂમકેતુ). છેવટે પોતાના પાંચ સાત કોટિ દ્રમ્મ ગુમાવવાનો વારો આવે એના કરતાં અર્બુદાનગરી જઈ દ્રમ્મ કમાવવું તેને યોગ્ય લાગ્યું. સીધી રીતે નહીં આડકતરી રીતે પોતાનો તેજોવધ થતો તેને અનુભવાયેલો.

કૃતિમાં સૌથી મહત્વનું પ્રકરણ “એકરાત્રિ”. જેમાં દામોદર મહારાણી ઉદયમતીના કારનામાઓને તેની સામે ખુલ્લા પાડે છે. ભીમદેવ ચૌલાને રાણીપદ આપે તો ઉદયમતી વિષપાન કરશે કાં જૂનાગઢ ચાલી જશે. એટલે જ દામોદર તેને મળવા આવે છે ને તેની કરતૂતો ગણાવી ચૌલાના વખાણ કરતાં કહે છે, “હા, પણ એવી વારાંગના કે જેની જોડી જોવા માટે જૂનાગઢ કે કચ્છ કામ ન આવે. માળવા પણ ખપ ન લાગે. છેક પાટલીપુત્રમાં જવું પડે. – અને તે પણ ગુપ્તવંશીઓના જમાનામાં રખડવું પડે !” (પૃ. ૨૫૭, ચૌલાદેવી, ધૂમકેતુ). રાણી ચૌલાને સહન કરી શકતી નહોતી. રાણીએ કરેલાં કુકર્મ દામોદર ગણાવતાં કહે છે, કે કાપાલિકના મૃત્યુમાં રાણીની એક દાસી જે તાંબુલવાહિની છે તે પ્રતાપદેવી સંડોવાયેલ છે. બીજો પ્રશ્ન કર્યો કે ચૌલાને મૂર્છિત કરી અપહરણ કરવામાં પણ ઉદયમતીને તેની ભરોસાપાત્ર પ્રતાપદેવી વિશે શું એવી ખબર હતી કે તેણે જ રાજકુમારને મારણમંત્રથી મરાવ્યો છે ? દામોદરની વાતો સાંભળી રાણી ઢિઢ્ઠી પડી ગઈ. છેવટે દામોદર રાણીને કહી નાખે છે, “આ સઘળા કામમાં તે નારીને સાથ આપવા માટે હું તમને અપરાધી ગણું છું.” (પૃ. ૨૫૯, ચૌલાદેવી, ધૂમકેતુ) દામોદર તો મહારાણીને એ સત્ય પણ બતાવે છે કે પ્રતાપદેવી સાઢાની પ્રિયતમા છે, જે ગુપ્તચર બની સંદેશા આમ તેમ કરી પાટણને નુકશાન પહોંચાડે છે. આ બધી વાતો રાણી ઉદયમતીને રાજદ્રોહી, ષડયંત્રકારીણી અને સ્વાર્થી, ઈર્ષાળુ સ્ત્રી તરીકે સાબિત કરે છે. આ સત્ય જાણવા છતાં દામોદર રાણીને હજુ એક તક આપવા માંગે છે માટે કહે છે. “મહારાજની સમક્ષ આને (પ્રતાપદેવી) હું કાલે રજૂ કરું” એ પહેલાં તો હજારો વાતો સુધારી લેવી પડશે. એક વખત ભરદરબારમાં તમારું ગૌરવ હણાશે – પછી તમને આહીં રસ નહીં રહે, બા! હજી વખત છે, મહારાજને સાથ આપી પાટણને ઉગારવાનો!” (પૃ. ૨૬૧, ચૌલાદેવી, ધૂમકેતુ) આ બધી પરિસ્થિતિમાંથી ઉગરવા રાણી સોનાની કટારીથી પોતાના પર જ વાર કરવા જાય છે ત્યાંજ ફરી એકવાર ચૌલાનું આગમન વાતાવરણને

શાંતિનો અનુભવ કરાવે છે. મહારાણીને કઈ પણ ભોગે બચાવી લેવા મનાવી લેવા તે આવી હતી. દામોદર આ ચૌલાદેવીનો પરિચય આપતા કહે છે. “આ ચૌલાદેવી... એમણે રાજપુત્રને બચાવવા કાપાલિકને ત્યાં જાત અર્પણ કરવા સુધીનો ત્યાગ બતાવ્યો હતો, એ મેં જાતે જોયેલી વાત છે.” (પૃ. ૨૬૩, ચૌલાદેવી, ધૂમકેતુ). છતાં ચૌલા પોતાને એક સામાન્ય સ્ત્રી અને રાણીને રાજવંશી સ્ત્રી કહે છે. ચૌલાને સત્તા, રાજ, વૈભવનો મોહ નથી. અનેક નૃપતિઓ પોતાની પાછળ ઘેલા છે ઘણા પુરુષો એને નમે છે એ જાણે છે. એ છતાં ચૌલાને દુઃખ છે કે એ પુરુષોએ તેને તિરસ્કારી છે. એક માત્ર રાજા ભીમદેવ પોતાનું મુલ્ય આંક્યું. સત્કાર કર્યા. ચૌલાનું એક જ સ્વપ્ન છે કે પોતે પોતાની જાતિનું ઉત્કૃષ્ટ સૌંદર્યભાવન પ્રગટ કરે અને પાટણને ભારતવર્ષમાં વિજ્યોત્સવની હરોળમાં જુએ. આવી ચૌલા માટે દામોદર રાણીને સમજાવતા કહે છે કે, “ચૌલાદેવીનું મુલ્ય હવે નહિ સમજાય તો પછી કોઈ દિવસ નહિ સમજાય”. (પૃ. ૨૬૬, ચૌલાદેવી, ધૂમકેતુ). ચૌલા તામ્રપત્ર પર લખી આપવા તૈયાર છે કે પોતાનો પુત્ર કદી રાજગાદી પર નહીં બેસે. આ સૌથી મોટું બલિદાન. ચૌલાના અનુપમ, અમુલ્ય વ્યક્તિત્વમાં દામોદર એટલો અભિભૂત થાય છે કે પ્રતાપદેવીની હાજરી ભૂલી જાય છે પણ ભાન આવતા જ તે નાસી છૂટેલી સ્ત્રીને પકડવા સૈન્ય દોડાવે છે.

રાણી ઉદયમતીને પણ હવે પોતાના અપરાધોમાંથી છૂટવા અને બદલામાં પોતે ઈચ્છેલ વાત કે ચૌલાનું સંતાન રાજમુગટ નહીં પહેરે એ વાતે ચૌલા અને રાજાના સંબંધ માટે સમ્મત થાય છે. હજી એકવાર ચૌલાનું વિશેષ દર્શન સમગ્ર પાટણ પ્રજાએ પામવાનું બાકી હતું. ચૌલાના દૈવીય વ્યક્તિત્વના દર્શન લગભગ બધાને થયા હતા એક વિમલમંત્રી સિવાય. પણ જાહેરસભામાં હવે એ પણ થવાનું હતું. મહારાજ ભીમદેવના દરબારમાં શ્રેષ્ઠીઓ, નગરજનો, સામંતો, સરદારો, રાજકર્મચારીઓ, મહાસંધિવિગ્રહિક ચંડશર્મા, કંચનપુત્ર વટેશ્વર, રાજપુરોહિત સોમશર્મા, પંડિત ભસ્માંકદેવ, જૈન મુનીંદ્ર દ્રૌણાચાર્યના શિષ્ય સુરાચાર્ય, મહામંત્રીશ્વર વિમલરાજ, દામોદર મહેતા, બલુકરાય, જાહિલ્લ, જૂનાગઢના રા'નવઘણ, કાર્તિક સ્વામી, બારોટ શ્રીકંઠ, રાણી ઉદયમતી, ... આ બધા વચ્ચે ચૌલાને રાણીપદ અને વિમલમંત્રીને દંડનાયક ઘોષિત કરવાના હતા અને એમ થવામાં હવે રાણી ઉદયમતીને વાંધો નહોતો. એવામાં માળવાથી કોઈ ગંધર્વ મુંદગ લઈને આવેલા ને જે ભારત વિજય પ્રાપ્ત કર્યાનો આનંદ વ્યક્ત કરી મહારાજ સામે ખુલ્લો પડકાર ફેંકે છે કે કોઈ આ મુંદર્ગ વગાડી આપે તો ભારત વિજય એનો નહિ તો મને વિજયપત્ર લખી આપો. આ સાંભળી રાજા વ્યાકુળ નજરે સભામાં નજર ફેરવે છે પણ આવી કલાખ્યાતિ માટે કોઈ લાયક મળતું નથી. પણ ત્યાં ચૌલાનું આગમન એક મોટી જીત બીને પ્રવેશે છે. સોનેરી ધૂધરીના રણકાર સાથે અંત:પુરમાંથી બહાર આવતી ચૌલા માટે મોટા સાહસની વાત નથી એ પોતે બહુ સરળતાથી મુંદગ વગાડી શકવાની તૈયારી બતાવે છે. ચૌલાનું તેજ એટલું અદભૂત હતું કે નગરજનોને હવે એના પર જ વિજયની આશા હતી. હવે સૌને મન ચૌલા એક મહાન નારી હતી. મુંદગ પર થાપ દઈને આષાઢી મેઘના જેવો ગંભીર ઘોષ કરીને પડઘો પાડીને વીરોની રણહાક... ચારણોને બિરદાવતિ... સૈન્યોના શસ્ત્રો... ગજરાજોના જૂથ..... મેઘનાદ... અનંતતામાંથી આવતો નાદ... સાંભળીને ગર્ધવરાજ પોતે ડોલી ઉઠે છે. એ અનુપમ કલા નીરખીને આખી પાટણનગરી ડોલી ઉઠી. ચૌલાની આદ્રવાણીથી પાટણની પ્રજા પોકારી ઉઠી “ચૌલાદેવીનો જય”... “ચૌલાદેવી રાણીનો જય”... આમ, કુદરતી શક્તિથી ચૌલાને “રાણીપદ” પ્રજાએ આપ્યું. તેની કલા અને કુનેહ શક્તિને બિરદાવી. બારોટ શ્રીકંઠ પણ બોલી ઉઠ્યો. “વાહ ભલી, જોગમાયા ! વાહ! શું મારા નાથ સોમનાથનું કાળખપ્પર બતાવ્યું છે ! વાહ વાહ! વીર ભદરીવાણી વાહ!” (પૃ. ૨૯૩, ચૌલાદેવી, ધૂમકેતુ) જાહેરમાં મળેલું આ શાબ્દિક સન્માન ચૌલાનો સાચો સત્કાર હતો. પોતાના વિજયને સત્કારતી ચૌલા કહે છે, “શ્રૈષ્ઠીઓ, સામંતો ! નગરજનો! હું તો રાજરાણી સાચી બની ત્યારે કહેવાઉં જ્યારે પાટણની પ્રજા મહાન વિજ્યોત્સવથી ઘેલી બની હોય અને મને આમ સત્કારતી હોય” (પૃ. ૨૯૩, ચૌલાદેવી, ધૂમકેતુ) ચૌલાનું અનન્ય તેજ પૂરી પાટણનગરીમાં પ્રસરી રહ્યું. અંતિમ પ્રકરણમાં તો ચૌલાએ રાજા સમક્ષ પોતાના મનની મહેચ્છા પ્રગટ કરતા કહ્યું કે રાજા ભીમદેવ સ્વયં ગજરાજ પર પોતાને આવી સ્વયં લઈ જાય. એટલું જ નહીં ચૌલાને એ રીતે પણ રાજ્યાસન ભોગવવું નહોતું. ચૌલાને તો મહારાજ એક મહાન વિજય પ્રાપ્ત કરે એવા વિજયઘોષથી પાટણ ગૂંજી ઉઠે ત્યારે જ આવવું હતું. એથીય આગળ વધી તે કહે છે, “મહારાજ ! એ ખરું કે ચૌલા આપની છે.

આપની થઈ ચુકી છે. પણ નડ્ડલનો, ચેદિનો, સિંઘનો વિજય મેળવીને જ્યારે માળવાથી પાછા આવે ત્યારે મહારાજના કંઠે આરોપવાની લંકાના મોતીની માળા હું આંહી બેઠી બેઠી ગૂંથીશ. એવી મોતીની માળા મહારાજના કંઠમાં આરોપવાની મને અભિલાષા છે. પાટણની એવી વિજયયાત્રા એ માડું વર્ષો જૂનું સ્વપ્ન છે.” (પૃ. ૩૦૮, ચૌલાદેવી, ધૂમકેતુ) અને એટલે જ રાજા ભીમદેવને હવે ચૌલા સામે પોતાના સપના, વિચારો અને અસ્તિત્વ પણ નાનુ લાગે છે. કારણ કે આ સ્ત્રીનું સૌંદર્યભાવન તો એટલું ભવ્ય છે કે દામોદર પણ કહે છે તેમ એવી સ્ત્રીઓ કેટલાય યુગોમાં એકાદવાર મળે તેથી રાજા પણ નિશ્ચય કરે છે કે પોતે ચેદિરાજ પાસે રહેલું સુવર્ણ સિંહાસન ભગવાન સોમનાથના ચરણોમાં અર્પણ ન કરે ત્યાં સુધી પાટણ પાછા ફરશે નહીં. ભોજરાજમાં રહેલું દિવ્ય આકર્ષણ જેવું કંઈક પામવા હવે રાજા ઉત્સુક છે. વળી, રાજા જ્યારે પોતે ભવ્ય વિજય સાથે પાટણ પધારશે ત્યારે ચૌલાની ઈચ્છા છે કે પોતે નગરની કુમારિકા બનીને દરવાજે વધાવવા ઊભી રહે. દામોદરે જોયેલા ચૌલાના અનેક રૂપમાંથી પણ આ અદભૂત સ્વરૂપ હતું. કારણ કે ચૌલા, એ કોઈ સામાન્ય નર્તિકા નહોતી. ભગવાન સોમનાથની નર્તિકા હતી, તેની ભવ્યતા એટલે જ દામોદર અને ભીમદેવને અનેક આશ્ચર્યો વચ્ચે ભગવાન શિવ જેટલી ભવ્ય લાગી રહે છે.

ધૂમકેતુની સર્જનશક્તિનો ભવ્ય આવિષ્કાર એટલે ચૌલાદેવી - એમ કહીએ તો ખોટું નથી. સ્ત્રીની ભીતર રહેલી ભવ્ય અને દિવ્ય શક્તિનો પરિચય અહીં ચૌલાદેવી દ્વારા મળે છે. પાટણને જ વરેલી ચૌલાની ભવ્યતા એટલી ભવ્ય છે કેમ કે તે વ્યક્તિ, વસ્તુ, સત્તા, લોભ, મોહ અને વૈભવ જેવા વિકારોથી પર છે. તેને મન પાટણનો વિજય પૂરાં ભારત વર્ષમાં પામે એ મોટું સ્વપ્ન કે વિચારદર્શન છે. સાચુ કહ્યું દામોદરે કે આવી સ્ત્રી ઘણાં યુગો પછી એકાદવાર દેખાડો દે છે. તેની કલાસાધનાથી, અભિભૂત શ્રીકંઠ પણ તેને ‘ભલી જોગમાયા’ કહે એ ઉચિત છે. માં ભવાનીનું સ્વરૂપ પણ ઝળકતુ લાગે. કલ્પી શકાય કે જો મકવાણાએ કાપાલિકને ન માર્યો હોત તો કદાચ ચૌલાએ હથિયાર ઉઠાવ્યું હોત. પણ ચૌલા અહીં ત્યાગ અને બલિદાન જેવા આદર્શોને વરેલી હોઈ હંમેશા પોતાના પાટણને શ્રેષ્ઠ જોવા પાછળ સમર્પણ માટે તૈયાર રહે છે અને માટે જ તે કોઈ સામાન્ય સ્ત્રીને બદલે ધૂમકેતુની ભવ્ય નારી કલાકૃતિ બની રહે છે. જેટલી સુંદર એટલી જ નિર્ભય, નિષ્પાપ, નિર્મળ અને વિકારમુક્ત પણ... ધૂમકેતુ તો સંવેદનાના સર્જક છે પણ ઇતિહાસના સર્જક તરીકે ઉભરે છે ત્યારે ‘ચૌલાદેવી’ એ માત્ર કોઈ સૌંદર્ય, સંવેદનાની મૂર્તિ ન બનીને પ્લેટોની જેમ ‘આદર્શ’ અને લોન્જાઈનસની જેમ ભવ્યતાનું દર્શન કરાવનાર નીવડે છે. આવી અનુપમ કલાકૃતિ આપવા બદલ સર્જકને કોટિ કોટિ પ્રણામ....

સંદર્ભ :-

‘ચૌલાદેવી’ – લે. ધૂમકેતુ,

ડૉ. વર્ષા એલ. પ્રજાપતિ

ગુજરાતી વિભાગ,

એસ.એલ.યુ. આર્ટ્સ એન્ડ એચ. એન્ડ પી. ઠાકોર કોમર્સ કોલેજ ફોર વિમેન,

અમદાવાદ.